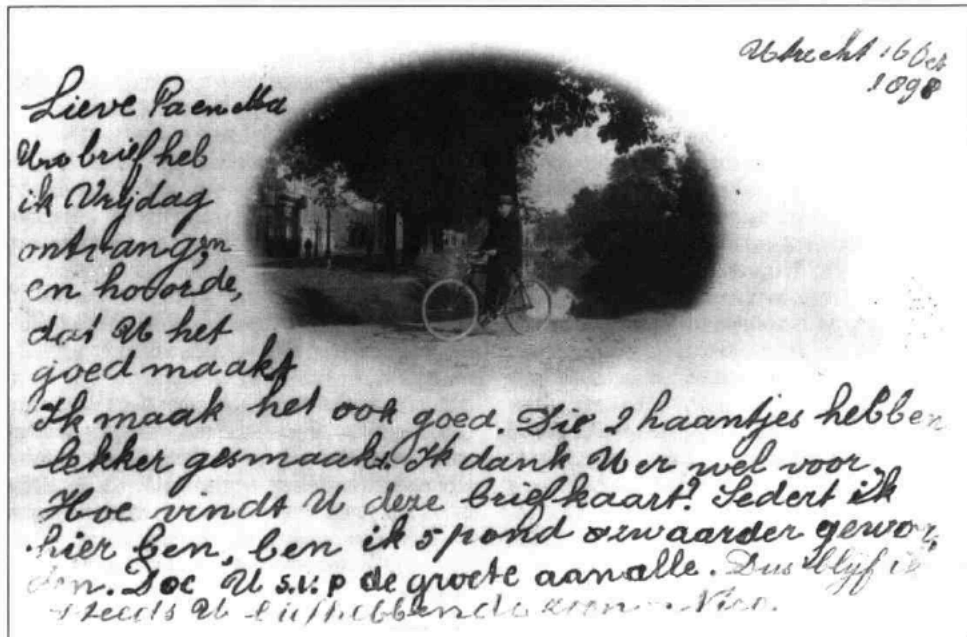

GROETEN UIT UTRECHT

100 jaar topografische prentbriefkaarten

Een van de oudste prentbriefkaarten, beschreven door een militair. Fotokaart vóór 1898, geen uitgever vermeld.

Zoals al aangekondigd in het septemhernummer van het Maandblad, wijdt het Utrechtse gemeentearchief deze maanden een tentoonstelling aan prentbriefkaarten uit eigen bezit. Uit deze collectie, die ongeveer 6000 exemplaren omvat, is een selectie gemaakt van zo'n 200 kaarten, hoofdzakelijk uit de periode rond de eeuwwisseling. Dat was de bloeitijd van de prentbriefkaart, waarvan de geboorte een eeuw geleden heeft plaatsgevonden. In 1892 namelijk gaf de overheid haar monopolie op het uitgeven van geïllustreerde briefkaarten op, waarna zich onmiddellijk particuliere uitgevers op deze markt begaven die vele mogelijkheden bleek te bieden.

De collectie van het gemeentearchief

De collectie van het gemeentearchief bestaat voornamelijk uit topografische prentbriefkaarten, stadsgezichten dus. Er zijn betrekkelijk weinig kaarten in te vinden die gebeurtenissen, feesten en andere aspecten van het sociale leven tot onderwerp hebben. Prentbriefkaarten vormen een belangrijke aanvulling op de

foto's die eveneens in de Topografisch-Historische Atlas worden bewaard. De meerwaarde van de oude prentbriefkaarten ligt vooral in datgene wat in mindere mate op de foto's is te vinden, namelijk de registratie van het dagelijks leven. Juist die kaarten waarop mensen en kinderen zijn te zien, toevallig passerend of bewust poserend voor de fotograaf, brengen ons zo dicht bij het leven in Utrecht aan het begin van de twintigste eeuw. Onbedoeld hebben zij nog een andere documentaire waarde, althans die kaarten die beschreven en per post verzonden zijn. Prentbriefkaarten waren rond 1900, toen er nog nauwelijks telefoonverkeer bestond, een communicatiemiddel dat eenvoudig en goedkoop voor iedereen bereikbaar was. Veel teksten hebben dan ook betrekking op reizen: zij berichten de geadresseerde op welke dag en met welke trein men zal aankomen. Andere zijn wat persoonlijk getint, ondanks het feit dat het geschrevene voor iedereen leesbaar was. Er zijn felicitatieteksten bij en bedankjes voor een logeerpartij of voor extra proviand, door militairen van hun moeder ontvangen. Een enkele

briefkaart is in het Frans geschreven, vermoedelijk om nieuwsgierig huispersoneel te misleiden.

Dit cultuurhistorische aspect is een onverwachte verrassing bij het bestuderen van afbeeldingen die toch uitsluitend vanwege hun documentaire waarde zijn verzameld. De grondlegger van de Utrechtse collectie is gemeentearchivaris mr S. Muller Fz. Hij heeft kennelijk het belang van topografische prentbriefkaarten als aanvulling op de fotocollectie onderkend, al heeft hij er verder geen hoge pet van op. In de inleiding van de supplement catalogus van de Topografische Atlas, uitgebracht in 1907, verantwoordt Muller zich voor het feit dat hij de prentbriefkaarten als een verzameling en niet per stuk beschrijft, daarmee afwijkend van zijn eigen catalogiseringssysteem: "Bij de collectie prentbriefkaarten, die geenszins betrekking hebben op hetzelfde gebouw, maar die door hunne overstelpende massa weinig belangrijke afbeeldingen mij wel noodzaakte (of ik wilde of niet) af te wijken van mijn systeem, wilde ik niet mijne catalogus doen ontaarden in eene beschrijving van prullen, die stellig het bewaren verdienen, maar wier belang toch de moeite en de ruimte eener gedetailleerde beschrijving niet rechtvaardigen." Muller had gelijk. Hij kon niet anders dan de collectie prentbriefkaarten in één catalogusnummer (125) onderbrengen met een vermelding in alfabetische volgorde van de uitgevers. De verzameling omvatte toen 1570 stuks "in vier deelen". Met deze delen zijn de lijvige albums bedoeld die Muller speciaal voor deze verzameling liet maken. Later werden de kaarten hier uitgenomen omdat tussenvoegen in een dergelijk statisch systeem niet goed mogelijk is. De collectie is inmiddels aanzienlijk gegroeid en wordt nu, opgezet op zuurvrije kartons, bewaard in de studiezaal van de Topografisch-Historische Atlas.

Deze door Muller aangelegde basiscollectie bevat uitsluitend onbeschreven kaarten, de beschreven kaarten zijn later door schenking, ruiling of aankoop verworven.

De ontwikkeling van de prentbriefkaart

Omdat er aan prentbriefkaarten veel meer valt te beleven dan alleen het bekijken van de voorstelling, is het aardig om iets te weten van hun geschiedenis en ontwikkeling, waarbij het accent ligt op de topografische kaarten. De betrekkelijke zeldzaamheid van negentiende-eeuwse prentbriefkaarten en het feit dat veel exemplaren niet zijn gedateerd en geen naam van een uitgever bevatten maakt het evenwel moeilijk om een sluitende reconstructie te maken.

De prentbriefkaart kwam voort uit de gewone briefkaart die in 1871 wettelijk werd ingevoerd na een wijziging van de Postwet. Voordien werden visitekaart-

jes verstuurd, gefrankeerd met een zegel van 1 cent. De nieuwe kaart, aangeduid als "formulier voor opene schriftelijke mededelingen", moest aan een aantal criteria voldoen, zoals papierdikte en afmetingen. De adreszijde was standaard bedrukt met drie onderdelen: het woord "Briefkaart", (stippel)lijnen voor de adressering en een postzegel van 2 cent. Op deze zijde van de kaart mochten alleen naam en adres van de geadresseerde worden geschreven; de keerzijde was bestemd voor gedrukte of geschreven mededelingen. Dit gaf nieuwe mogelijkheden. Al gauw na 1871 werden nieuwjaarskaarten populair waarop in dichtvorm in enigszins gezwollen taal een heilwens voor het nieuwe jaar was gedrukt. In deze tijd, toen er nog weinig mogelijkheden tot adverteren waren, was de briefkaart ook een geschikt medium voor bedrijven om een reclameboodschap uit te dragen.

In 1883 verschenen de eerste geïllustreerde briefkaarten in de vorm van met bloemmotieven versierde nieuwjaarskaarten. In hetzelfde jaar werden door een Duitse firma kaarten uitgegeven met litho's van diverse gebouwen van de wereldtentoonstelling in Amsterdam. Deze kunnen tot de eerste topografische briefkaarten van Nederland worden gerekend. Tot 1885 kenden de briefkaarten vooral bloemdecoraties, soms ook met kleine, getekende landschapjes daarin gevat. Uit 1887 dateert de eerste prentbriefkaart met een beeldvullende voorstelling. Ongeveer drie jaar later verscheen het type kaart met enkele lithografisch getekende stadsgezichten, verbonden door florale motieven. Omstreeks dezelfde tijd was het mogelijk geworden om in kleur te drukken. De gekleurde briefkaarten met meerdere kleine stadsgezichten, omlijst door decoratieve elementen, waarin onder andere het stadswapen en het symbool van de Utrechtse universiteit zijn te herkennen, behoren tot de oudste exemplaren in de collectie van het gemeentearchief.

In de jaren '90 werden naast getekende ook fotografisch vervaardigde afbeeldingen als illustratie gebruikt, terwijl de decoratieve omlijsting gelithografeerd bleef. Pas aan het eind van de negentiende eeuw was het mogelijk het medium fotografie te gebruiken voor grotere oplagen. Stereofoto's, in de jaren '90 zeer populair, werden ook als prentbriefkaart uitgegeven. Kleurenfoto's konden nog niet worden gedrukt. Monochrome kaarten werden daarom in speciale handkleur-inrichtingen van kleur voorzien. Bij vergelijking van verschillende exemplaren van dezelfde kaart is duidelijk te zien dat hier handwerk is toegepast.

De foto's namen een steeds groter deel van de beeldzijde in waarbij steeds minder schrijfruimte overbleef. Aan dit probleem werd in 1905 enigszins tegemoet gekomen toen de Posterijen toestonden dat op

de adreszijde van de briefkaarten een verticale streep werd gedrukt waarbij het linker gedeelte voor correspondentie werd bestemd. Dit is een plezierig houvast in het dateren van prentbriefkaarten: kaarten waarop deze middenstreep ontbreekt zijn dus vóór 1905 uitgegeven. De kaarten van na die tijd hebben vrijwel altijd een beeldvullende voorstelling.

De bloeitijd van de prentbriefkaart valt in de jaren 1900-1918. In het begin van deze periode werden talloze zogenoemde "Schmuckkarten" uitgegeven, veelal voorzien van een Jugendstil omlijsting. Ook series kaarten met een randdecoratie bestaande uit munten, postzegels en provinciewapens zagen het licht, evenals series met stadsgezichten met een wapperende Nederlandse vlag of in een waaier gevat.

De verzamelwoede

Het is begrijpelijk dat deze, vaak als serie uitgegeven, kaarten gewilde verzamelobjecten waren. Het verzamelen van prentbriefkaarten was juist in de eerste jaren van de twintigste eeuw een rage geworden. Er werden speciale albums in de handel gebracht, geschikt voor 50 tot 1500 briefkaarten. Vooral onder meisjes was het verzamelen populair. Vermoedelijk vonden zij hierin iets eigens omdat jongens meestal postzegels verzamelden. Zij streefden naar een zo groot mogelijk aantal kaarten, ongeacht de voorstelling. Anderen was het juist om speciale onderwerpen te doen, zoals Koninklijk Huis, klederdrachten, reproducties van kunstwerken en gebeurtenissen met nieuws waarde. Stadsgezichten en natuurkaarten werden evenwel het meest verzameld. Er was nog een andere categorie die met name door mannen werd gezocht: de kaarten die al dan niet onder de toonbank werden verhandeld. Het versturen van dit soort kaarten heeft heel wat stof doen opwaaien, getuige de diverse publikaties in de media. Het verbod van de Posterijen om dergelijke zedenbedervende kaarten te versturen werd massaal genegeerd. Nu was de standaard van wat openbaar toelaatbaar was wel enigszins anders dan tegenwoordig wanneer men leest dat op last van een officier van Justitie een serie reproducties van klassieke beeldhouwwerken in beslag werd genomen en dat daarvan kennelijk alleen de - gunstig gefotografeerde - discusswerper zondermeer de toets der kritiek kon doorstaan.

De echte verzamelaars verenigden zich in correspondentieclubs om aan ruilkaarten te komen. Zeker wanneer hiervoor briefwisselingen in buitenlandse talen vereist waren was een dergelijk lidmaatschap zeker aan te raden. Het gaf ook enige garantie dat men zijn ruilkaarten toezond aan bonafide verzamelaars die ze na selectie werkelijk aan de eigenaar terugzonden. Dat

was namelijk geen vanzelfsprekende zaak. Het verzamelen van prentbriefkaarten was in het begin van de twintigste eeuw een wereldwijd verbreide bezigheid.

De verzamelwoede duurde tot ongeveer 1907 voort: het publiek was langzamerhand overvoerd geworden. Bovendien namen geïllustreerde tijdschriften, zoals *De Prins* en *Het Leven*, en het toenemende telefoonverkeer de rol van de prentbriefkaart als communicatiemiddel langzaam over. De markt bleef wat ingezakt tot de Eerste Wereldoorlog. Vanaf 1914 namen Nederlandse uitgevers grotendeels de plaats in van hun Duitse collega's omdat de handelscontacten met het buurland vrijwel onmogelijk waren geworden. Juist in de oorlogsjaren nam de vraag naar prentbriefkaarten weer toe als correspondentiemiddel van miljoenen militairen. Sindsdien werd de markt in ons land vrijwel geheel door Nederlandse uitgevers beheerst. Maar na de Eerste Wereldoorlog bereikte de prentbriefkaartenindustrie niet meer zo'n hoogte als in de bloeitijd. Er verschenen veel herhalingen van al eerder uitgebrachte exemplaren.

De later uitgegeven kaarten geven vaak tamelijk saaie straatgezichten te zien. In de jaren '30 werd geprobeerd met kaarten die een verrassing bevatten de aandacht van het publiek te trekken. Uit die tijd dateren bijvoorbeeld kaarten met een luikje waarachter een zigzag gevouwen reeks fotootjes is verborgen. De topografische prentbriefkaarten van na de Tweede Wereldoorlog bestaan grotendeels uit wat brave, documentaire zwart-wit foto's van niet altijd even interessant uitziende straten in nieuwbouwwijken. Pas sinds de jaren '70 worden er weer aantrekkelijke prentbriefkaarten uitgegeven.

De prentbriefkaartenindustrie

De productie van prentbriefkaarten was in de negentiende eeuw vooral een Duitse aangelegenheid. Duitse fabrikanten, gespecialiseerd in dit type drukwerk, bezaten tenminste 75 % van de wereldmarkt. Nederlandse ondernemers konden aanvankelijk noch in prijs noch in kwaliteit met hen concurreren. Vanaf de jaren '80 kwamen er steeds meer Nederlandse uitgevers die met succes een plaats op de markt veroverden. Namen die we veelvuldig in de Utrechtse collectie tegenkomen zijn onder andere die van de Amsterdamse bedrijven N.J. Boon, J.H. Schaefer en "Vivat". Laatstgenoemde heeft meer dan 7000 prentbriefkaarten met Nederlandse stadsgezichten uitgebracht.

De meeste uitgevers boden meerdere onderwerpen aan, waarbij zij elkaar soms duchtig beconcurrerden. Sommige uitgevers, zoals N.J. Boon, zorgden voor een gevarieerd aanbod in onderwerpen. Naast actuele on-

Utrecht, 2 Januari 1900.

Lieve Victoire,

Oudegracht.

Veel geluk en voorspoed in de nieuwe eeuw van
je je liefhebberende G. V.

Handgekleurde prentbriefkaart met de besneeuwde Oudegracht, voorzien van een nieuwjaarswens uit 1900.
Uitgever onbekend.

derwerpen (rampen, historische gebeurtenissen, Koninklijk Huis, etc.) en fantasiekaarten was er altijd vraag naar stadsgezichten. Succesvolle kaarten werden regelmatig herdrukt, waarbij door de verandering van opmaak, kleur en/of belettering steeds een nieuw produkt werd gepresenteerd. Soms werd ook iets aan de voorstelling veranderd door figuren of objecten te retoucheren. Op de Maliebaan hadden volgens de inzichten van de uitgever (Dr. Trenkler & Co, Leipzig) te veel mensen geposeerd voor de fotograaf, waardoor het einde van de laan aan het oog werd onttrokken. De volgende oplagen werden gedrukt zonder de middelste figuren. Ook met de Emmalaan is iets dergelijks gebeurd: de kaart, waarop de bekende Utrechtse straatfiguur Daantje Brinkerink met een straatbezem op de voorgrond staat, zal waarschijnlijk beter zijn verkocht nadat deze wat armoedig uitziende figuur was verwijderd. Deze "gekuisde" kaart is een aantal malen herdrukt. Omgekeerd was het ook mogelijk elementen aan een voorstelling toe te voegen. Dezelfde foto van de Emmalaan met Daantje Brinkerink werd gebruikt voor een prentbriefkaart waarop een heer met opgestoken paraplu door de lucht vliegt. Dergelijke grapjes werden vooral rond 1910 uitgehaald: de beginperiode

van de luchtvaart, toen er alom belangstelling was voor alles wat vloog. De kaart van de Emmalaan dateert echter al van vóór 1905.

In het streven steeds met iets nieuws te komen had N.J. Boon aan het eind van de negentiende eeuw "reuzenkaarten" op de markt gebracht, zo genoemd omdat zij veel groter waren dan de normale kaarten, waarvan de afmetingen door de Posterijen waren bepaald. Deze grote kaarten bleken in het postverkeer te onhandig en werden dan ook in 1898 verboden. Andere briefkaarten van groot formaat, zoals de zogeheten panoramakaarten, werden wel getolereerd omdat zij dubbel of in drieën konden worden gevouwen en zo de juiste afmetingen hadden.

Utrechtse fotografen, fabrikanten en verkopers

Naar de fabrikanten van prentbriefkaarten valt er nog heel wat onderzoek te doen. Wanneer hun namen bekend zijn is daarmee nog niet direct hun aandeel in de kaartenproduktie bekend. De rolverdeling tussen fotograaf, drukker en uitgever is lang niet altijd duidelijk. De toevoeging "Uitg.", zoals bij de Utrechtse uitgever Joh. de Liefde, spreekt voor zichzelf, maar met "Autotypie D.H. Prins" kan zowel de drukker als de uitgever zijn

aangegeven. Dergelijke functies kunnen ook in één persoon zijn verenigd. De bekende Utrechtse lithograaf en fotograaf Johan A. Moesman heeft vermoedelijk in eigen beheer kaarten gedrukt en uitgegeven naar zijn eigen foto's en ze verkocht in de papierwinkel van zijn moeder aan de Voorstraat. Een kaart met twee foto'tjes van de Voorstraat, uitgegeven ter gelegenheid van een bloemencorso in 1903, wijst in deze richting. Moesman heeft hierop aan de geadresseerde een persoonlijke groet in dichtvorm geschreven.

Een van de eerste en meest produktieve uitgevers van topografische prentbriefkaarten in Utrecht was Arnold Latour. Deze in de adresboeken als beeldhouwer gekwalificeerde ondernemer vestigde zich in 1900 in het pand Achter de Dom 18, waar hij een prentbriefkaartenwinkel dreef. Een beschreven prentbriefkaart van de Ganzenmarkt (vaag leesbaar poststempel 1902) vermeldt de recente uitgave van een nieuwe serie van 40 kaarten door Latour. Na zijn overlijden in 1902 werden het uitgeven van prentbriefkaarten en de verkoop in de eigen winkel nog geruime tijd voortgezet door zijn weduwe. Een ander adres waar aan het begin van deze eeuw prentbriefkaarten werden verkocht was de papierwinkel van M.S. van der Bokke, Zadelstraat 37. Op de prentbriefkaart die hij van zijn eigen winkel uitgaf (zie de omslag van het septembernummer van het Maandblad Oud-Utrecht) staat hij zelf afgebeeld in de deuropening en zijn gezin voor een opengeschoven raam, temidden van wervende reclameteksten. De etalage en de wandvitrines aan de gevel hangen vol met prentbriefkaarten. Het opschrift "Briefkaarten met Stadsgezichten", dat twee maal voorkomt, verwijst naar zijn specialiteit.

De naam van de fotograaf die de foto's leverde voor de prentbriefkaartenindustrie is zelden op het produkt vermeld. Sommige namen zijn via een omweg bekend, namelijk wanneer van een bepaalde kaart ook een fotoafdruk in de Topografische Atlas aanwezig is, waarvan de maker bekend is. Zo weten we dat ook J.W. Deetman foto's voor prentbriefkaarten verschafte. In de jaren '30 deed F.F. van der Werf dat. Deze drukte ze zelf ook af op speciaal, als briefkaart ingericht fotopapier.

Een vraag waarop wij vooralsnog geen antwoord kunnen geven is hoe de uitgevers aan hun foto's kwamen en vooral: hoe het komt dat meerdere uitgevers kaarten naar dezelfde foto hebben gedrukt. Er zijn bijvoorbeeld naar één foto van het Domplein met de Domtoren tientallen kaarten gedrukt, waarop tenminste vier uitgevers staan vermeld. De wijze waarop zij zijn gedrukt sluit uit dat de ene prentbriefkaart een reproductie is van een kaart van een andere uitgever. Vermoedelijk hebben uitgevers in een aantal gevallen - zonder medeweten van de fotografen - geput uit de

verschillende uitgaven met foto's die sinds de jaren '70 van de negentiende eeuw in de diverse steden te koop werden aangeboden.

Het reproduceren van andermans werk kwam in de praktijk regelmatig voor. Dat dit ook zonder toestemming gebeurde blijkt uit de vele advertenties en ingezonden mededelingen in het Nieuwsblad van de Boekhandel met koppen als "Onnette Manieren" en "Deloyale Concurrentie", waarin uitgevers elkaar in niet mis te verstane bewoordingen van plagiaat beschuldigen. Dit was een weinig effectieve, maar wel begrijpelijke manier om het eigen gelijk aan te tonen en het misbruik van de ander aan de kaak te stellen. De machteloze woede van de gedupeerden klinkt er duidelijk in door. In 1912 werd in Nederland de Auteurswet ingevoerd met het doel originele producten te beschermen. Vanwege de preventieve werking die hiervan uitging nam het aantal gevallen van misbruik sindsdien sterk af. In die tijd was de hausse in de prentbriefkaartenindustrie, waarin menigeen een graantje wilde meepikken, ook al voorbij.

Zoals gezegd zijn voor de tentoonstelling ongeveer 200 prentbriefkaarten geselecteerd, hoofdzakelijk stadsgezichten. Andere onderwerpen zijn feesten en gebeurtenissen, militairen en nijvere Utrechtse. Tot deze laatste behoort ondermeer een serie van 35 foto-kaarten, getiteld "Momentopname Utrechtsche Straatleven" die vele vormen van straathandel tot onderwerp heeft. Deze kaarten maken deel uit van een serie van meer dan 2000 foto's van het leven op straat in Nederlandse steden, uitgebracht door de Amsterdamse uitgever N.V. Wagner en Weber. Op de meeste Utrechtse kaarten zijn kort na het verschijnen in een onbekend handschrift in inkt bijzonderheden over de voorstelling genoteerd, meestal op de adreszijde. Deze toevoegingen maken de serie nog waardevoller, want hier worden bij de haast filmische beelden van neringdoenden in het begin van de twintigste eeuw ook hun (bij)namen en karakteristieke uitspraken vermeld die anders verloren zouden zijn gegaan.

De Gemeentelijke Fotodienst heeft aan deze tentoonstelling bijgedragen door van 16 geëxposeerde prentbriefkaarten een recente opname te maken die dezelfde situaties bijna een eeuw later laten zien. Zo'n vergelijking is altijd boeiend: soms is een straatbeeld drastisch veranderd en soms is de bebouwing nauwelijks veranderd maar wel de sfeer.

*Sophie en Toliën Wilmer
Topografisch-Historische Atlas
Gemeentelijke Archiefdienst
A. Numankade 199, Utrecht*